

MARZENA OKRASA¹

KATARZYNA DĄBROWSKA-ŻMUDA²

Postrzeganie imigrantów w aspekcie afektywnym przez studentów pedagogiki w perspektywie ich przyszłej pracy zawodowej

Streszczenie

Prezentowany tekst stanowi próbę określenia jednej ze składowych postawy: postrzegania w aspekcie afektywnym imigrantów przez studentów pedagogiki. W niedalekiej przyszłości studenci ci będą decydować o procesie wychowawczym i w konsekwencji o jakości funkcjonowania społecznego. Jakość ich działań zależy od poziomu nie tylko ich wiedzy, ale też od przejawianego stosunku emocjonalnego wobec zachodzących procesów społecznych. Do realizacji celu badawczego wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego z techniką ankiety opartej na dyferencjale semantycznym. Badania dowiodły, że pytani studenci wykazują wobec imigrantów postawę neutralną. Postawa taka może świadczyć o niezdecydowaniu i braku akceptacji, czyli niewątpliwie może być bliższa postawie negatywnej. Badania wskazują także na nagłą potrzebę kształcenia w zakresie edukacji międzykulturowej.

Słowa kluczowe:

imigrant, studenci pedagogiki, postawa, komponent afektywny

¹ Marzena Okrasa, Wydział Pedagogiki i Psychologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Polska, e-mail: marzena.okrasa@poczta.umcs.lublin.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2306-5726>.

² Katarzyna Dąbrowska-Żmuda, Szkoła Podstawowa nr 29 w Lublinie, Polska, e-mail: ka-dabrowska@wp.pl.

Abstract

The article is an attempt to define the attitudes of students of pedagogy studies towards immigrants in the aspect of the emotional attitude manifested. In the near future these students will decide on the educational process and consequently on the quality of social functioning. The quality of their activities depends not only on their level of knowledge, but also on their attitude towards the social processes. To achieve the research goal, a diagnostic survey method with a survey technique based on semantic differential was used. The research proved that the surveyed students show a neutral attitude towards immigrants. Such an attitude may indicate indecisiveness and lack of acceptance, which undoubtedly may be closer to a negative attitude. The research also indicates an urgent need for intercultural education.

Keywords:

immigrant, pedagogy studies students, attitude, affective component

1. WPROWADZENIE

Postrzeganie osób innych narodowości przez przyszłych pedagogów – nauczycieli w ich pracy zawodowej może być wspornikiem do wyposażania uczniów w umiejętności funkcjonowania w wielokulturowym środowisku. Proces globalizacji stał się faktem, jednak nie świadczy to o tym, że staliśmy się automatycznie osobami gotowymi na wielość i różnorodność kulturową (Korczyński, Okrasa, 2015, s. 105). Należy zaznaczyć, że m.in. zadaniem szkoły jest kształtowanie otwartości, porozumiewania z innymi kulturami, doświadczania inności kulturowej i uwrażliwiania na nią. W kontekście powyższych kompetencji, w jakie powinien być wyposażony uczeń, to właśnie do zadań nauczyciela należy przekazywanie nie tylko wiedzy, ale też uczenie wrażliwości międzykulturowej. Nauczyciel powinien być gotowy na interakcje z każdym uczniem bez względu na jego pochodzenie, co umożliwi mu w globalnym świecie współpracę w zróżnicowanych zespołach i pozwoli na otwarty dialog.

2. SPOŁECZNO-KULTUROWE UWARUNKOWANIA FUNKCJONOWANIA IMIGRANTÓW W POLSCE

W dobie globalizacji przygotowanie nauczycieli do pracy w szkołach wielokulturowych staje się faktem. Warto dodać, że w ostatnich latach liczba uczniów cudzoziemskich w polskich szkołach znacząco wzrosła. W roku szkolnym 2018/2019

kształciło się 44 000 uczniów w ponad 7000 szkół, a rok wcześniej – 30 000 uczniów w prawie 6000 szkół, zaś w roku szkolnym 2015/2016 – 14 000 uczniów cudzoziemskich w ponad 3000 szkół (Dziennik.pl, 2019). Funkcjonowanie w szkołach dzieci imigrantów staje się jedną z ważniejszych kwestii nie tylko edukacyjnych, ale również politycznych. Od pewnego czasu w społeczeństwie polskim imigranci postrzegani są jako „zagrożenie dla narodowej tożsamości kraju przyjmującego, ludzie narażający na niebezpieczeństwo jego wartości i kulturę” (Łodziński, 2008, s. 72). Jeżeli taki stosunek wykazuje przyszły nauczyciel, to już na samym początku pracy pedagogicznej w klasie wielokulturowej będzie miał utrudniony proces integracji uczniów. Aktywność jego powinna koncentrować się na przezwyciężaniu barier kulturowych na jakie napotykają uczniowie w procesie edukacyjnym. Z badań prowadzonych przez Thomasa Pettigrewa (1958) wynika, że na integrację grupy wzajemnie oddziałują osobowości oraz czynniki społeczno-kulturowe. Tezę tę Pettigrew (1998) potwierdził w kolejnych badaniach prowadzonych we Francji, Niemczech, Holandii i Wielkiej Brytanii. Porównał wpływ różnych społecznych zmiennych psychologicznych, takich jak kontakt międzygrupowy lub względna deprywacja³, na postawy międzygrupowe. Zaznaczył, że kontakt międzygrupowy zmniejsza pojawiające się uprzedzenia pomiędzy imigrantami a rezydentami (Pettigrew, 1998). Natomiast w swoich badaniach Robert K. Merton (1986), wykazał, że jeśli do aspektu poznawczego postawy dołączony zostanie negatywny stosunek emocjonalny, to wtedy szybciej pojawi się zachowanie dyskryminacyjne.

Na ile kształtowanie pozytywnego stosunku emocjonalnego jest społecznie ważne może za wytłumaczenie posłużyć opinia Jana E. Zamojskiego: „ewolucja w kierunku wielonarodowym i wielokulturowym, niezależnie od form, jakie przybiorą w przyszłości państwa, jest już dzisiaj rzeczywistością w wielu krajach, a jutro – w kolejnych...”. (Za: Łodziński, 2008, s. 72).

W społeczeństwie polskim od pewnego czasu widoczne są tendencje do wykazywania zachowań ksenofobicznych i etnocentrycznych, dlatego tak ważnym zagadnieniem staje się przekazywanie młodemu pokoleniu wiedzy nie tylko na temat własnej kultury, ale też na temat innych kultur oraz kształtowanie pozytywnych postaw, w aspekcie poznawczym, behawioralnym i emocjonalnym wobec osób odmiennych kulturowo i modyfikowanie tych, które są negatywne. Największe w tym zakresie zadanie stoi właśnie przed szkołami i ośrodkami akademickimi.

³ Deprywacja względna (relatywna) dotyczy doświadczenia jednostki porównującej się z innymi. Pojęcie to blisko wiąże się z pojęciem grupy odniesienia.

Ogólnospołeczne dyskusje prowadzone na temat odmienności kulturowej nabrały rozpędu, w szczególności w zakresie zagadnień uchodźczych i imigranckich. Dodatkowo pojawiają się niepokojące akty rasizmu, dyskryminacji, braku tolerancji. Na obecność w świecie postaw społecznych nacechowanych zachowaniami rasistowskimi uwagę zwróciła Audrey Azoulay, dyrektorka generalna Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw oświaty, nauki i kultury, podkreślając że „ta złośliwa forma wykluczenia i nietolerancji nadal manifestuje się na boisku sportowym, w mediach, na ulicach, w miejscu pracy, a nawet w ośrodkach władzy” (Za: Rzecznik Praw Obywatelskich, 2019).

Rolę edukacji w kształtowaniu prospołecznych postaw wobec imigrantów podkreślił Elsi Adajew (Rzecznik Praw Obywatelskich, 2020), mówiąc, że szkoła jest jednym z ważniejszych środowisk, do którego trafiają dzieci-uchodźcy. To tam poznają swoich rówieśników, stykają się z polską kulturą i zwyczajami. Nadmienił także: „[to, że miałem możliwość spędzania czasu] z ludźmi, którzy żyli w [polskiej] kulturze spowodowało, że mogłem bardzo łatwo wszystko załapać, odkryć się wśród ludzi, którzy mnie nie oceniają przez wzgląd na religię czy to skąd pochodzę”.

Warto zauważyć, że jednym z warunków tworzenia przez społeczeństwa własnej tożsamości było zetknięcie z osobami czy grupami odmiennymi kulturowo. Swojskość i obcość w organizacji życia ludzi ustalają z jednej strony granice, w ramach których poruszają się jednostki należące do danej zbiorowości, z drugiej zaś pomagają budować tożsamość jednostek i grup. Powszechnie występujący we wszystkich kulturach podział na kategorie: „swoi” – „obcy”, „tutejsi” – „nietutejsi”, „my” – „oni” stanowi strukturę procesu rozwoju społecznego. Podział ten nie może być sztywny i powinien charakteryzować się wewnętrzną dynamiką (Wojakowski, 2007, s. 88–89). Poczucie własnej tożsamości powstaje w konfrontacji z Innym, dzięki temu odczuwamy odrębność własnej grupy od Obcych (Załęski 2020, s. 9) Oczywiście nie każda odmienność staje się obca i nie każda jest odrzucana. Dokonując podziału na kategorie „my” i „oni”, Piotr Załęski powiązał je z innymi zjawiskami dotyczącymi spraw narodowościowych czy tożsamościowych. Zaznaczył, że przedstawiona dychotomia opiera się na etnocentryzmie, polegającym na postrzeganiu świata przez pryzmat swojej enklawy społecznej o cechach kulturowych odmiennych od innych grup (Załęski, 2020). Natomiast Marian Golka, analizując zagadnienia wielokulturowości, nadmienił, że w przeszłości różnice cech kulturowych były „wyznaczone granicami wynikającymi z czynników przyrodniczych oraz historycznych i zapewne – oprócz bliskich odmienności sąsiedzkich – nie uświadamiano sobie skali i zakresu ich odmienności. Każdy żył w swoim świecie, który uważał za normalny i oczywisty, i choć przerażały go

inne zwyczaje i języki to rzadko ich doświadczał” (Golka, 2010, s. 42). A przecież żyliśmy i żyjemy w świecie wielokulturowym. Już starożytny historyk Herodot, opisując geografii i historię Hellady, Persji i Egiptu, wymienia setki plemion, wierzeń i języków (Szerzej: Kapuściński 2020; Herodot, 2020). Panorama ludów i kultur też w następnych wiekach była opisywana przez różnych podróżników. Natomiast novum dla współczesności, według Ryszarda Kapuścińskiego, jest wzrost świadomości o istnieniu wielokulturowego świata, jego obecności i prawa do istnienia oraz odrębnej tożsamości (Kapuściński, 2007, s. 37).

W Polsce zarówno imigranci, jak i uchodźcy stanowią grupy mniejszościowe, które mają swoje tradycje, normy, wartości. Doszukując się przyczyn, dla których ludzie imigrują, należy zauważyć, że są one bardzo różne; najczęściej wymienia się dążenie do poprawy jakości swojego życia w aspekcie ekonomicznym i społecznym lub ucieczkę przed prześladowaniem, konfliktem zbrojnym czy klęską żywiołową (Lesińska, 2014, s. 359). W pierwszym przypadku mówimy o imigrantach zarobkowych, w drugim zaś o uchodźcach.

Obecnie cudzoziemcy stanowią w każdym z europejskich krajów duży odsetek społeczeństwa, choć w każdym z nich zróżnicowany (Łodziński, 2007, s. 95). Analizując dane statystyczne odnoszące się do liczby obcokrajowców przebywających na terenie Polski w porównaniu do innych europejskich krajów, warto zaznaczyć, że wciąż pozostaje narodowościowo mało zróżnicowanym krajem. Liczba cudzoziemców rzeczywiście stopniowo wzrasta, jednak w dalszym ciągu wykazuje jeden z najniższych wskaźników w Europie. W roku 2017 obcokrajowcy stanowili niecały procent (0,6%) ludności. Dla przykładu w tym samym okresie krajem z najwyższym odsetkiem cudzoziemców był Luksemburg, w którym stanowili oni 48% ludności ogółem. Wysoki, co najmniej 10-procentowy odsetek cudzoziemców odnotowano na Cyprze, w Austrii, Estonii, na Łotwie, w Belgii, Irlandii, na Malcie i w Niemczech (Eurostat. Migration and Migrant Population Statistics, 2014; Nowa Konfederacja, 2020; Eurostat Statistics Explained, 2018). Z danych Głównego Urzędu Statystycznego wynika, że w Polsce na koniec 2019 roku liczba cudzoziemców wynosiła już 2 106 101 osób, a w pierwszej połowie 2020 roku ich liczba obniżyła się, ze względu na sytuację epidemiologiczną (GUS, 2020).

Zgodnie z informacjami Urzędu do spraw Cudzoziemców, który publikuje statystykę cudzoziemców zarejestrowanych, posiadających ważne zezwolenia na pobyt, w Polsce jest ponad 450 000 obcokrajowców. Należy zaznaczyć, że dane opublikowane przez Urząd do spraw Cudzoziemców nie uwzględniają osób przebywających w Polsce tymczasowo w ramach ruchu bezwizowego lub na podstawie wiz. Nie obejmują również zezwoleń na pobyt czasowy, których okres ważności

został tymczasowo wydłużony ze względu na wprowadzenie stanu zagrożenia epidemicznego i stanu epidemii. Warto też dodać, że w pierwszej połowie 2020 roku wnioski o przyznanie statusu uchodźcy złożyło 1300 cudzoziemców, w tym prawie 650 osób po raz pierwszy (Urząd do spraw Cudzoziemców, 2020).

Analizując dane statystyczne liczby cudzoziemców w Polsce, należy zaznaczyć, że najliczniejsze grupy stanowili obywatele: Ukrainy – 237 000 osób, Białorusi – 28 000 osób, Niemiec – 20 900 osób, Rosji – 12 800 osób, Wietnamu – 11500 osób, Indii – 10200 osób, Włoch – 8500 osób, Chin – 7900 osób, Gruzji – 7100 osób oraz Wielkiej Brytanii – 6300 osób. W pierwszej połowie 2020 roku liczba cudzoziemców wzrosła o prawie 27 000 osób. Wzrost ten dotyczył obywateli: Ukrainy o 21800 osób; Białorusi o 2400 osób, Gruzji o 150 osób, Mołdawii o 700 osób, Turcji o 300 osób. Zdecydowanie najwięcej cudzoziemców posiada zezwolenia na pobyt czasowy, które mogą być wydawane na maksymalnie 3 lata. Tego typu dokumentami dysponuje obecnie prawie 267 000 osób. Grupa obcokrajowców uprawnionych do pobytu stałego i rezydenta długoterminowego w połowie 2020 roku wynosiła 95 800 osób. Zarejestrowany pobyt posiadało także prawie 82 000 obywateli państw członkowskich Unii Europejskiej. Analiza struktury grupy wiekowej cudzoziemców w Polsce wskazuje, że dominują osoby młode poniżej 35. roku życia, stanowią one 58%, w wieku 35–59 lat jest ok. 38%, a powyżej 60. roku życia – ok. 4% cudzoziemców. Najchętniej osiedlają się oni w miastach, oferujących im możliwości pracy lub nauki. Najbardziej popularnymi są województwa: mazowieckie – 119 500 osób, małopolskie – 51 500, wielkopolskie – 38500, dolnośląskie – 36 400 oraz łódzkie – 27 900 (Urząd do spraw Cudzoziemców, 2020).

3. ZAŁOŻENIA BADAŃ

Bezspornym faktem jest, że w placówkach edukacyjnych powinna być kształtowana postawa otwartości, porozumiewania się z innymi kulturami, doświadczania inności kulturowej i uwrażliwiania na nią. Na problem ten zwróciła uwagę Zofia Budrewicz, uwypuklając współodpowiedzialność szkoły „za jakość podmiotowych relacji młodych ludzi z ich otoczeniem bliższym i dalszym” (Budrewicz, 2009, s. 156). W tym kontekście postawiono pytanie badawcze: Jak w aspekcie afektywnym postrzegają imigrantów studenci pedagogiki? Podjęte dociekania można zaliczyć jako badanie postawy w aspekcie przejawianego stosunku emocjonalnego, które stanowią specyficzny rodzaj badań społecznych, wobec określonego obiektu (Guziuk-Tkacz, Siegień-Matyjewicz, 2012, s. 44).

Do realizacji celu badawczego niezbędne jest wykorzystanie odpowiednio dobranej metody badań, mieszczącej się w założeniach paradygmatycznych i spełniającej warunki modelu badań. W tym przypadku wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego oraz technikę umożliwiającą zbadanie komponentu emocjonalnego postawy, czyli dyferencjał semantyczny. Polega on na umieszczeniu na przeciwstawnych biegunach określonych przymiotników, cech danego „obiektu”. W badaniu posłużono się dziesięcioma parami przymiotników i trzynastoma obiektami oceny, którymi uczyniono wybrane narodowości. Zostało przyjęte 7-stopniowe kontinuum oceny, według którego punkty 1–3 oznaczają wyniki niskie i postawę negatywną, punkty 5–7 oznaczają wyniki wysokie i postawę pozytywną, natomiast punkt 4 określa wyniki przeciętne i postawę neutralną. Ogólny wynik stosunku emocjonalnego wobec imigrantów obliczono, sumując wyniki wszystkich dwubiegunowych skal i wyznaczając średnią. W związku z tym wynik dla poszczególnej grupy narodowości mieścił się w przedziale od 10 do 70, gdzie wyniki zawierające się w zbiorze liczb: 10–25 oznaczają oceny niskie i wskazują na postawy negatywne; 26–54 to wyniki przeciętne, wskazujące na postawy neutralne; 55–70 określają wyniki wysokie, wskazują na postawy pozytywne. Przy wyliczeniu średniej ocen przyjęto następujące przedziały. Ocena 1–3,5 negatywna, 3,51–4,5 neutralna i powyżej 4,51 pozytywna. Ogólny wynik dyferencjału semantycznego obliczono, sumując wszystkie obiekty oceny.

W badaniach uczestniczyło 155 studentów drugiego stopnia studiów pedagogicznych o specjalności pedagogika opiekuńczo-wychowawcza oraz pedagogika przedszkolna i wczesnoszkolna. Za wyborem tych specjalności przemawiał fakt, że studenci ci w niedalekiej przyszłości rozpoczną pracę w szkole.

4. AFEKTYWNE POSTRZEGANIE IMIGRANTÓW PRZEZ PRZYSZŁYCH PEDAGOGÓW

Afektywne odbieranie imigrantów jest nie tyle wyrazem podejścia do konkretnych osób, co odniesieniem do ich odmienności, czyli do elementów kultury, z którymi są bezpośrednio związani i stają się jej nosicielami. Podejście afektywne do innych osób określa nie tylko sposób reagowania emocjonalnego (aspekt formalny), ale również ukierunkowuje działanie, na przykład na procesy poznawcze (aspekt treściowy) związane z typem wiodącego nastroju (Fajkowska-Stanik, Marszał-Wiśniewska, 2004, s. 273). Emocje przekazywane w procesie dydaktycznym i wychowawczym przez nauczycieli modyfikują procesy poznawcze uczniów (por. Merton, 1986).

Należy zaznaczyć, że kształtowana postawa wobec imigrantów oparta jest nie tylko na wyznawanych wartościach, normach czy wzorcach postępowania, ale też na obrazie ukazywanym współcześnie w mediach i w przekazie historycznym. Na ten aspekt zwróciła uwagę J. Kamińska, podając, że „w pewnych sytuacjach społecznych i historycznych nasila się kwestia odbioru *inności*. Są to okresy gwałtownych przemian społecznych, kryzysów, konfliktów i niestabilności. Cywilizacja współczesna to źródło nieustannych napięć i niepewności. Prowizoryczność stosunków społecznych, niestabilność i zmienność to charakterystyczne cechy życia współczesnych społeczeństw” (Kamińska, 2007, s. 148). Ponadto przyczyny wykazywanego stosunku wobec imigrantów nie zawsze leżą na zewnątrz jednostek czy grup je przejawiających. Według antropologii kulturowej „wizerunek obcego jest jak najściślej związany z własnym autoportretem; ocena innego – z samooceną, ze spojrzeniem na własne cechy przejawiane w przeszłości i/lub obecnie. Takie elementy autoportretu, jak słabość, poczucie klęski, winy, czy odwrotnie, misji, przewagi, zwycięstwa, mają wpływ na kształtowanie się postaw wobec innych” (Tarkowska, 1997, s. 90).

Uzyskane wyniki badań wykazały, że studenci pedagogiki mają neutralny stosunek do imigrantów. Imigranci otrzymali średnią ocen 4,43. Przy czym widoczna jest różnica w rozrzucie wyników pomiędzy średnią ocen. Najwyższy wynik wyniósł 5,04, zaś najniższy 3,34 i otrzymali go w kolejności: Amerykanie i Syryjczycy. Średnią ocen przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Ocena imigrantów przez osoby badane

Wy- szcze- gólnie- nie	Niemcy	Białorusini	Syryjczycy	Litwini	Wietnamczycy	Anglicy	Ormianie	Chińczycy	Ukraińcy	Włosi	Rosjanie	Amerykanie	Francuzi
Czysty– brudny	5,69	4,51	3,04	4,51	4,30	5,30	3,80	4,95	4,13	5,16	4,01	5,35	5,51
Przyja- zny– wroggi	3,53	4,64	2,95	4,43	4,35	5,26	4,17	4,68	4,57	5,31	2,99	5,01	5,08
Szczery– falszy- wy	3,94	4,06	2,88	4,68	4,07	4,75	4,02	4,28	4,19	4,79	3,07	4,50	4,41
Ładny– brzydki	2,9	4,50	3,08	4,09	3,49	4,37	3,82	3,27	3,90	5,45	3,79	5,01	5,14

Wy- szcze- gólnie- nie	Niemcy	Białorusini	Syryjczycy	Litwini	Wietnamczycy	Anglicy	Ormianie	Chińczycy	Ukraińcy	Włosi	Rosjanie	Amerykanie	Francuzi
Dobry– zły	4,34	4,40	3,21	4,87	4,47	5,33	4,34	4,79	4,75	5,32	3,06	4,99	5,00
Cenny– –bezwar- tościowy	4,75	4,45	3,65	4,40	4,92	4,88	4,24	5,23	4,14	4,57	4,38	5,21	5,02
Od- ważny– tchórzli- wy	4,92	4,14	4,43	4,41	4,38	4,63	3,85	4,54	4,36	4,38	5,09	5,05	4,47
Silny– –słaby	5,06	4,24	3,83	4,05	4,43	4,43	3,92	4,71	4,15	4,21	5,08	5,08	4,44
Pracowi- ty– –leniwy	4,92	4,47	3,11	4,22	5,34	4,51	3,75	6,23	4,61	3,48	4,59	4,48	4,49
Postępo- wy–zaco- fany	5,73	3,13	3,21	4,21	4,25	5,57	4,17	5,63	3,13	5,22	3,55	5,68	5,16

Źródło: Badania własne.

Należy zaznaczyć, że o społecznej integracji imigrantów w znacznym stopniu decyduje stosunek emocjonalny wobec nich. Ma on wpływ na to, jakie miejsce, prawa, przywileje i obowiązki przyznaje się tym osobom w życiu społecznym. Badania wskazują na neutralny stosunek emocjonalny przyszłych nauczycieli do imigrantów. Stefan Nowak (1973) zaznaczył, że w odniesieniu do innego człowieka znak postawy może być tylko: pozytywny, czyli akceptujący, lub negatywny, czyli odtrącający lub unikający, natomiast nie uwzględnia on znaku neutralnego. Postawa neutralna świadczy o niezdecydowaniu i braku akceptacji, czyli bliższa jest postawie negatywnej. Można więc przypuszczać, że neutralny stosunek badanych studentów do imigrantów może zasłaniać postawy negatywne, zawierające elementy wrogości. Otóż w społeczeństwie polskim widoczne są silne tendencje do zwracania się ku postawom etnocentrycznym i ksenofobicznym. Należy także zauważyć, że prawie połowa narodowości, czyli 6 z 13, została oceniona pozytywnie. Dokładniej ilustruje to tabela 2.

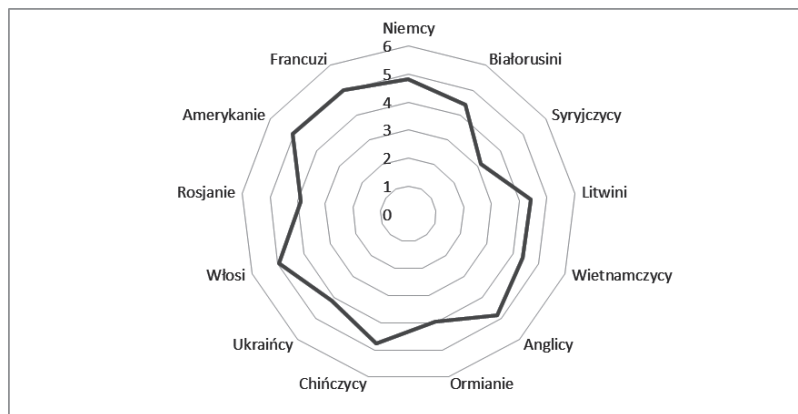
Na wykresie 1 przedstawiono graficzną analizę porównawczą wyników uzyskanych w badaniach dla każdej grupy narodowościowej z uwzględnieniem ogólnych wyników z dyferencjału semantycznego.

Tabela 2. Ocena afektywna imigrantów z uwzględnieniem podziału na odbiór pozytywny, neutralny i negatywny

Cecha	Negatywne	Obojętne	Pozytywna	Cecha
Brudny	Syryjczycy (3,04)	Wietnamczycy (4,30), Rosjanie (4,01), Ukraińcy (4,13), Ormianie (3,80)	Niemcy (5,69), Francuzi (5,51), Amerykanie (5,35), Anglicy (5,30), Włosi (5,16), Chińczycy (4,95), Litwini (4,51), Białorusini (4,51)	Czysty
Wrogi	Syryjczycy (2,95), Rosjanie (2,99)	Ormianie (4,17), Litwini (4,43), Niemcy (3,53), Wietnamczycy (4,35)	Francuzi (5,08), Amerykanie (5,01), Ukraińcy (4,57), Włosi (5,31), Chińczycy (4,68), Anglicy (5,26), Białorusini (4,64)	Przyjazny
Fałszywy	Syryjczycy (2,88), Rosjanie (3,07)	Francuzi (4,41), Amerykanie (4,50), Ukraińcy (4,19), Chińczycy (4,28), Ormianie (4,02), Wietnamczycy (4,07), Białorusini (4,06), Niemcy (3,94)	Włosi (4,79), Anglicy (4,75), Litwini (4,68)	Szczery
Brzydki	Niemcy (2,90), Syryjczycy (3,08), Chińczycy (3,27), Wietnamczycy (3,49)	Rosjanie (3,79), Ukraińcy (3,90), Ormianie (3,82), Anglicy (4,37), Litwini (4,09), Białorusini (4,50)	Francuzi (5,14), Amerykanie (5,01), Włosi (5,45)	Ładny
Zły	Rosjanie (3,06), Syryjczycy (3,2)	Białorusini (4,40), Ormianie (4,34), Niemcy (4,34), Wietnamczycy (4,47)	Francuzi (5,0), Amerykanie (4,99), Ukraińcy (4,75), Włosi (5,32), Anglicy (5,33), Chińczycy (4,79), Litwini (4,81)	Dobry
Bezwartościowy		Ukraińcy (4,14), Ormianie (4,24), Litwini (4,40), Syryjczycy (3,65), Białorusini (4,45), Rosjanie (4,38)	Francuzi (5,02), Amerykanie (5,21), Włosi (4,57), Chińczycy (5,23), Anglicy (4,88), Wietnamczycy (4,92), Niemcy (4,75)	Cenny

Cecha	Negatywne	Obojętne	Pozytywna	Cecha
Tchórzliwy		Francuzi (4,47), Ukraińcy (4,36), Włosi (4,38), Ormianie (3,85), Wietnamczycy (4,38), Litwini (4,41), Syrjczycy (4,35), Białorusini (4,14)	Amerykanie (5,05), Anglicy (4,63), Rosjanie (5,09), Chińczycy (4,54), Niemcy (4,92)	Odważny
Słaby		Ukraińcy (4,15), Włosi (4,21), Francuzi (4,44), Ormianie (3,92), Anglicy (4,43), Syrjczycy (3,83), Wietnamczycy (4,43), Litwini (4,05), Białorusini (4,24)	Amerykanie (5,08), Rosjanie (5,08), Chińczycy (4,71), Niemcy (5,06)	Silny
Leniwy	Syrjczycy (3,11), Włosi (3,48)	Francuzi (4,49), Amerykanie (4,48), Ormianie (3,75), Litwini (4,22), Białorusini (4,47)	Rosjanie (4,59), Ukraińcy (4,61), Chińczycy (6,23), Anglicy (4,51), Wietnamczycy (5,34), Niemcy (4,92)	Pracowity
Zacofany	Ukraińcy (3,13), Białorusini (3,13), Syrjczycy (3,21)	Ormianie (4,17), Wietnamczycy (4,25), Litwini (4,21), Rosjanie (3,55)	Francuzi (5,16), Amerykanie (5,68), Włosi (5,22), Chińczycy (5,63), Anglicy (5,57), Niemcy (5,73)	Postępowy

Źródło: Badania własne.

Wykres 1. Porównanie średnich ocen uzyskanych przez poszczególne narody

Analizując opinie studentów na temat imigrantów, warto dodatkowo przyjrzeć się ocenie poszczególnych narodowości. Zgodnie z wyliczoną medianą, czyli wartością środkową otrzymanych wyników, można zauważyć, że studenci najwyżej cenią obywateli amerykańskich, francuskich, włoskich, niemieckich, angielskich i chińskich.

Niemcy

Średnia wartość oceny Niemców, wyliczona łącznie dla wszystkich przeciwstawnych cech, wynosi 4,58, co oznacza, że narodowość ta postrzegana jest przez studentów raczej pozytywnie. Zauważyć jednak należy, że uogólniona wartość jest bliska dolnej granicy (wynosi 4,51). Analiza profilu Niemców wykazała, że jedyną ich negatywną cechą jest brzydota (2,99). W neutralnym odcinku skali mieszczą się trzy pary cech: wrogi–przyjazny (3,53), fałszywy–szczerzy (3,94) oraz zły–dobry (4,34). Pozytywnie Niemcy wartościowani byli w zakresie następujących cech: postępowość (5,73), czystość (5,69), siła (5,06), odwaga (4,92), pracowitość (4,92) i cenność (4,75).

Anglicy

Średnia wartość oceny Anglików, wyliczona w oparciu o wszystkie ujęte w badaniu cechy, wynosi 4,9, co oznacza, że narodowość ta postrzegana jest pozytywnie. Anglikom nie przypisano żadnej negatywnej cechy. W ich ocenie zdecydowanie dominują cechy pozytywne, charakteryzujące Anglików jako: czystych (5,30), przyjaznych (5,26), szczerych (4,75), dobrych (5,33), cennych (4,88), odważnych (4,63), pracowitych (4,51) i postępowych (5,57). Badani w sposób neutralny odnieśli się jedynie do następujących par cech: brzydki–ładny (4,37) oraz słaby–silny (4,43).

Chińczycy

Średnia wartość oceny Chińczyków mieści się w przedziale ocen pozytywnych, przyjmując wynik 4,89. Badani przypisali tej narodowości jedną negatywną cechę – brzydotę (3,27), jedna para cech pozostała także w obszarze wyników neutralnych: fałszywy–szczerzy (4,28). Pozostałe cechy przyjęły wartości pozytywne, zgodnie z którymi Chińczycy ocenieni zostali jako: czysti (4,95), przyjaźni (4,68), dobrzy (4,79), cenni (5,23), odważni (4,54), silni (4,71), postępowi (5,63) i pracowici (6,23). Ostatnia z wymienionych cech osiągnęła wynik bliski maksymalnej wartości, jaką można było przypisać danej cesze.

Włosi

Wynik ogólny, jaki uzyskali Włosi, przyjmując wartość 4,79, mieści się w przedziale wskazującym na pozytywny stosunek badanych do tej narodowości. Przedstawiciele narodowości włoskiej uznani zostali za leniwych (3,48) – jest to jedyna negatywna cecha mieszcząca się w ich profilu. Obojętny stosunek wykazano do par przymiotników: tchórzliwy–odważny (4,38) oraz słaby–silny (4,21). Pozostałe wartości przypisane poszczególnym cechom mieszczą się w przedziale wyników pozytywnych, zgodnie z którymi Włosi uznani zostali za: czystych (5,16), przyjaznych (5,31), szczerych (4,79), ładnych (5,45), dobrych (5,32), cennych (4,57) i postępowych (5,22).

Amerykanie

Amerykanie stanowią jedyną narodowość, która przez badanych postrzegana jest zdecydowanie pozytywnie, przyjmując ocenę ogólną w wysokości 5,04. W profilu Amerykanów brak ocen o treści negatywnej. Są oni zdaniem respondentów: czyści (5,35), przyjaźni (5,01), ładni (5,01), dobrzy (4,99), cenni (5,21), odważni (5,05), silni (5,08) i postępowi (5,68). Pozostałe dwie pary przeciwstawnych cech ocenione zostały neutralnie: fałszywy–szczerzy (4,50), leniwy–pracowity (4,48).

Francuzi

Średnia wartość oceny Francuzów, wyliczona w oparciu o wszystkie ujęte w badaniu cechy, wynosi 4,87, co oznacza, że narodowość ta postrzegana jest pozytywnie. Brak w ich profilu cech negatywnych. Francuzi uznani zostali za czystych (5,51), przyjaznych (5,08), ładnych (5,14), dobrych (5,00), cennych (5,02) i postępowych (5,16). Wśród par cech, których wartości mieszczą się w przedziale wyników neutralnych, znajdują się następujące określenia: fałszywy–szczerzy (4,41), tchórzliwy–odważny (4,47), słaby–silny (4,44) oraz leniwy–pracowity (4,49).

Stosunek neutralny został wykazany wobec osób pochodzących z Białorusi, Litwy, Wietnamu, Ukrainy, Rosji i Armenii.

Białorusini

Holistyczna ocena Białorusinów, uwzględniająca poszczególne oceny wszystkich cech wyróżnionych na skalach ewaluacyjnych, wynosi 4,25, co wskazuje na neutralny stosunek badanych do tej narodowości. Są oni postrzegani jako zacofani (3,13), ale jednocześnie czyści (4,51) i przyjaźni (4,64). Wartości przypisane pozostałym cechom przyjmują wyniki neutralne: fałszywy–szczerzy (4,06),

brzydki–ładny (4,50), zły–dobry (4,40), bezwartościowy–cenny (4,45), tchórzliwy–odważny (4,14), słaby–silny(4,24), leniwy–pracowity (4,47).

Litwini

Wynik ogólny, jaki uzyskali Litwini, mieści się w przedziale wskazującym na neutralny stosunek badanych do tej narodowości – 3,98. Jedynie wśród trzech par opozycyjnych cech badani wartościowali pozytywnie Litwinów, postrzegając ich jako czystych (4,51 – dolna granica), szczerych (4,68) i dobrych (4,81). Pozostałe oceny mieściły się w przedziale obojętnym: wrogi–przyjazny (4,43), brzydki–ładny (4,09), bezwartościowy–cenny (4,40), tchórzliwy–odważny (4,41), słaby–silny (4,05), leniwy–pracowity (4,22), zacofany–postępowy (4,21).

Wietnamczycy

Średnia wartość oceny Wietnamczyków mieści się w przedziale ocen neutralnych, przyjmując wynik 4,4. Zostali ocenieni przez badanych jako brzydki (3,27) – to jedyna negatywna cecha im przyporządkowana. Jednocześnie uważani są za cennych (4,92) i pracowitych (5,34). Pozostałe cechy przyjmują wartości obojętne: brudny–czysty (4,30), wrogi–przyjazny (4,35), fałszywy–szczerzy (4,07), zły–dobry (4,47), tchórzliwy–odważny (4,38), słaby–silni (4,43), zacofany–postępowy (4,25).

Ukraińcy

Holistyczna ocena Ukraińców, uwzględniająca poszczególne oceny wszystkich cech wyróżnionych na skalach ewaluacyjnych, wynosi 4,49, co wskazuje na obojętny stosunek badanych do tej narodowości. Uzyskany przez tę narodowość wynik jest jednak bliski górnej granicy przedziału wyników neutralnych i dolnej pozytywnych. Badani wskazali na zacofanie (3,13) jaką jedyną cechą negatywną Ukraińców. Do ich profilu weszły trzy pozytywne cechy, Ukraińcy uznani zostali za przyjaznych (4,57), dobrych (4,75) i pracowitych (4,61). Wśród wyników neutralnych znalazły się następujące pary cech: brudny–czysty (4,13), fałszywy–szczerzy (4,19), brzydki–ładny (3,90), bezwartościowy–cenny (4,14), tchórzliwy–odważny (4,36), słaby–silny (4,15).

Rosjanie

Wynik ogólny, jaki uzyskali Rosjanie, mieści się w przedziale wskazującym na neutralny stosunek badanych do tej narodowości – 3,96. Rosjanie postrzegani są jako wrodzy (2,99), fałszywi (3,07) i źli (3,06), a jednocześnie jako odważni (5,09), mocni (5,08) i pracowici (4,59). Wśród par cech, których przypisane wartości mieszczą się w przedziale wyników neutralnych, znajdują się: brudny–czysty

(4,01), brzydki–ładny (3,79), bezwartościowy–cenny (4,38) oraz zacofany–postępowy (3,55).

Ormianie

Wynik ogólny, jaki uzyskali Ormianie, jest wynikiem najbardziej oddającym obojętny stosunek badanych wobec tej narodowości, wynosi bowiem 4,01, co oznacza, że najczęściej przypisywaną im w zakresie poszczególnych par cech wartością było 4, nieposiadające mocy ewalutywnej. Brak w profilu Ormian cech negatywnych i pozytywnych. Wyniki przypisane poszczególnym parom cech oscylują między wartością 3,80 a 4,34: brudny–czysty (3,80), wrogi–przyjazny (4,17), fałszywy–szczerzy (4,02), brzydki–ładny (3,82), zły–dobry (4,34), bezwartościowy–cenny (4,24), tchórzliwy–odważny (3,85), słaby–silny (3,92), leniwy–pracowity (3,75), zacofany–postępowy (4,17).

Stosunek negatywny studenci wykazali wobec jednej narodowości – **syryjskiej**, wystawiając jej ogólną ocenę 3,33. W profilu Syryjczyków brak było pozytywnej oceny podanych określeń. Zdaniem respondentów są oni: fałszywi (2,88), wrody (2,95), brudni (3,04), brzydki (3,08), leniwi (3,11), źli (3,20) i zacofani (3,21). Pozostałe trzy pary przeciwstawnych cech ocenione zostały neutralnie: bezwartościowy–cenny (3,65), słaby–silny (3,83) oraz tchórzliwy–odważny (4,35). Odbiór przez studentów tej grupy narodowościowej kształtowany jest głównie przez media. W podawanych informacjach dominują treści wywołujące często lęk i uprzedzenia. Warto dodać, że uprzedzenia odgrywają znaczącą rolę w kształtowaniu postaw negatywnych. Często sama zmiana przekonań (komponent poznawczy) bez wsparcia jej zmianą emocjonalną w stosunku do osoby odmiennej kulturowo niewiele zmienia w zakresie postawy. Odmienność po prostu traktowana jest jako zagrożenie dla tego, co *normalne*. W tej sytuacji najlepiej kształtować emocjonalne postawy wobec odmienności poprzez „stwarzanie autentycznych możliwości kontaktu na płaszczyźnie przeżyć osobistych przedmiotu i podmiotu postawy. Najlepiej, aby kontakt z przedmiotem postawy miał charakter nagradzający, tzn. sprawiał przyjemność, a nie był źródłem lęków czy niepokojów (Sękowski, 1998, s. 365–366).

5. WNIOSKI

Badania wykazały, że Syryjczycy są postrzegani najbardziej negatywnie spośród wszystkich narodowości, do których mieli się odnieść badani. Jest to najprawdo-

podobnie konsekwencja bieżących wydarzeń społeczno-politycznych, komentarzy mediów często działających na niekorzyść Syryjczyków oraz niepokoju związanego z ich przebywaniem w Europie, wyobrażeń na temat muzułmanów i ich dość dużej odmienności kulturowej, szczególnie w zakresie wartości i reguł życia zbiorowego.

Natomiast wyraźnie pozytywne postrzeganie Amerykanów wynika zapewne z obrazu promowanego przez media (programy telewizyjne, filmy produkcji amerykańskiej), które często ukazują ich jako ludzi przedsiębiorczych, atrakcyjnych. Często też emigracja do Stanów Zjednoczonych kojarzona jest ze zmianą statusu na wyższy.

Obraz Rosjan, biorąc pod uwagę rozkład cech im przyznawanych, nie wskazuje tak do końca na neutralny, obojętny stosunek do nich. Relacje z Rosją w skali międzynarodowej pozostają napięte. Cechy im przypisane budują raczej obraz osób niepokojących, zagrażających – są postrzegani bowiem jako silni, mocni, odważni i jednocześnie wrodzy, fałszywi i źli.

Wynik ogólny, jaki uzyskali Ormianie, przy transkrypcji na ekwiwalent werbalny można sprowadzić do sformułowania „trudno powiedzieć/nie wiem”. Można odnieść wrażenie, że badani nie do końca wiedzieli, jak odnosić się do tej narodowości, bo nie potrafili jej zidentyfikować.

Podsumowując badania, można przypuszczać, „że w okresie trudności na rynku pracy imigrant postrzegany jest jako konkurent. Ta niechęć lub wrogość ze strony autochtonów umacnia z kolei jego poczucie przynależności do innej wspólnoty kulturowej, do innego systemu wartości, utrudniając tym samym relacje interkulturowe” (Rabczuk, 2002, s. 52). Badania pokazują, że studenci ogólnie wykazują pozytywny oraz częściowo neutralny stosunek do imigrantów, poza osobami pochodzącymi z Syrii. Uzyskany ogólny wynik 4,43 jest bliski górnej granicy przedziału wyników neutralnych i dolnej pozytywnych.

Dokonana analiza przeprowadzonych badań, pokazująca stosunek, jaki przejawiają studenci pedagogiki do imigrantów przebywających w Polsce, nasuwa pewne wnioski, które wskazują potrzebę włączania do programów studiów zagadnień dotyczących różnicowania kulturowego. Wprowadzenie takich programów pozwoli lepiej przygotować nauczycieli do faktycznej pracy z dziećmi i młodzieżą. Edukacja na temat praw człowieka i wielokulturowości stanowi klucz do budowania otwartego społeczeństwa przyjmującego obywateli państw. Środowiska akademickie i oświatowe powinny zgodnie, systematycznie i pewnie wdrażać zagadnienia z zakresu edukacji międzykulturowej, szczególnie teraz, gdy w Polsce obserwowany jest trend zwracania się ku postawom etnocentrycznym i ksenofobicznym.

Odnosząc powyższe badania na grunt edukacyjny, należy zauważyć, że przygotowanie nauczycieli i pedagogów do pracy w środowisku wielokulturowym powinno być objęte priorytetem edukacyjnym i uwzględniać: wyposażenie w wiedzę i kompetencje z zakresu edukacji międzykulturowej; kreowanie pozytywnego stosunku emocjonalnego do odmienności; przeciwdziałanie dyskryminacji. Nie są to jednak, jak podkreśla Tadeusz Lewowicki, zadania łatwe w realizacji, bowiem podczas podejmowania działań zgodnych z ideą i treściami z zakresu edukacji międzykulturowej bardzo często można „[zderzyć] się z bagażem złych doświadczeń, stereotypów, pamięcią krzywd i lansowanymi od paru stuleci wyobrażeniami o patriotyzmie, tożsamości narodowej, państwach narodowych czy nawet narodo-wyznaniowych bądź religijnych. O tym wszystkim należy pamiętać i zdawać sobie sprawę, że idea i praktyka edukacji międzykulturowej są wciąż nowością w życiu społecznym oraz że musi upłynąć wiele czasu i trzeba wiele trudu, aby społeczeństwa zrozumiały i zaakceptowały w praktyce przesłania i realizację edukacji międzykulturowej. Szanse tej edukacji wydają się już teraz największe w tych państwach i społeczeństwach, które dążą do utworzenia i umocnienia struktur międzynarodowej współpracy, pokoju, zapewnienia praw człowieka i warunków rozwoju” (Lewowicki, 2012, s. 25).

Bibliografia

- Budrewicz, Z. (2009). Wobec Innego. Funkcje stereotypu w wychowaniu literackim. W: B. Myrdzik, M. Karwatowska (red.), *Dialog kultur w edukacji*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Rośnie liczba dzieci cudzoziemskich w szkołach. (2019). Pobrane z: <https://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/608833,polska-swiatowy-lider-przyjmowanie-imigranci-zarobki.html>.
- Eurostat. *Migration and Migrant Population Statistics* (2014). Pobrane z: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/.
- Eurostat. *Statistics Explained* (2018). Pobrane z: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Migration_and_migrant_population_statistics/pl&oldid=174838#Nabycie_obywatelstwa:_W_2018_r._pa.C5.84stwa_cz.C5.82onkowskie_UE-27_nada.C5.82y_obywatelstwo_672_tys._os.C3.B3b.
- Fajkowska-Stanik, M., Marszał-Wiśniewska, M. (2004). Co to jest styl afektywny? *Przełęcz Psychologiczny*, t. 47, 3, s. 257–273.
- Golka, M. (2010). *Imiona wielokulturowości*. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA SA.
- GUS (2020). *Populacja cudzoziemców w Polsce w czasie 04.06.2020 r. COVID-19*. Pobrane z: file:///C:/Users/lenovo/Downloads/populacja_cudzoziemcow_w_polsce_w_czasie_covid-19.pdf.

- Guziuk-Tkacz, M., Siegień-Matyjewicz, A. (2012). *Leksykon terminów metodologicznych. Nauki pedagogiczne i pokrewne*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Herodot. (2020). *Dzieje*. Warszawa: Czytelnik.
- Kamińska, J. (2007). *Swoi i obcy. Kulturowe dystanse i uprzedzenia w kontekście procesów globalizacyjnych*. W: A. Barska, M. Korzeniowski (red.), *Wielokulturowość – międzykulturowość – transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Kapuściński, R. (2007). *Ten Inny*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Kapuściński, R. (2020). *Podróże z Herodotem*. Warszawa: Czytelnik.
- Korczyński, M., Okrasa, M. (2015). Dystans społeczny rodziców wobec innych narodowości wyznacznikiem dialogu międzykulturowego. *Studia Białorutenistyczne*, t. 9, s. 105–117.
- Lesińska, M. (2014). Migracje. W: A. Florczak, A. Lisowska (red.), *Organizacje międzynarodowe w działaniu*. Wrocław: OTO Agencja Reklamowa.
- Lewowicki, T. (2012). Edukacja międzykulturowa – bilans otwarcia 2012. *Edukacja Międzykulturowa*, 1, s. 15–45.
- Łodziński, S. (2007). Wielokulturowość i prawa mniejszości. Zmieniające się wizje integracji imigrantów w Europie. W: A. Barska, M. Korzeniowski (red.), *Wielokulturowość – międzykulturowość – transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Łodziński, S. (2008). Integracja i kultury imigrantów. Spory wokół ochrony praw społeczności imigranckich w Europie. W: S. Łodziński, A. Grzymała-Kazłowska (red.), *Problemy integracji imigrantów. Koncepcje, badania, polityki*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Merton, R.K. (1986). *On Social Structure and Science*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Nowa Konfederacja (2020). *Europa cztery lata od wybuchu kryzysu migracyjnego*. Pobrane z: <https://nowakonfederacja.pl/raport/polska-w-europejskim-kryzysie-migracyjnym/1-europa-cztery-lata-od-wybuchu-kryzysu-migracyjnego/1-2-migracje-podstawowe-liczby-i-struktura/>.
- Nowak, S. (1973). *Teorie postaw*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pettigrew, T.F. (1958). Personality and sociocultural factors in intergroup attitudes: A cross-national comparison. *Journal of Conflict Resolution*, 2, s. 29–42.
- Pettigrew, T.F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, s. 65–85.
- Rabczuk, W. (2002). *Polityka edukacyjna Unii Europejskiej wobec imigrantów oraz mniejszości narodowych i etnicznych*. Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Rzecznik Praw Obywatelskich. (2019). *Jaka jest skala przestępstw motywowanych uprzedzeniami i nienawiścią? Badania RPO i ODIHR*. Pobrane z: <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/skala-przestepstw-motywowanych-uprzedzeniami-i-nienawiscia-w-Polsce-badania-rpo-i-odhir>.
- Rzecznik Praw Obywatelskich. (2020). *Cudzoziemcy, uchodźcy, migranci. Debata: „Sytuacja uchodźców w Polsce. Jak możesz się zaangażować”*. 26. Pol’and’Rock Festival. Pobrane z: https://www.rpo.gov.pl/pl/raport_1/985.

- Urząd do Spraw Cudzoziemców. (2020). *Migracje gov.pl*. Pobrane z: <https://udsc.gov.pl/450-tys-cudzoziemcow-z-zezwoleniami-na-pobyt/>.
- Tarkowska, E. (1997). Niepewność kulturowa a stosunek do inności. W: M. Kempny, A. Kapciak, S. Łodziński (red.), *U progu wielokulturowości. Nowe oblicza społeczeństwa polskiego*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Wojakowski, D. (2007). *Swojskość i obcość w zmieniającej się Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii polskiej Akademii Nauk.
- Załęski, P. (2012). Tożsamość kulturowa – wprowadzenie. W: P. Załęski, A. Syliwoniuk (red.), *Tożsamość kulturowa w Europie Zachodniej*. Warszawa: Wydawnictwo ASPRA – JR.